

Hagen, R. (2024). Epilog. I G. C. Aakvaag & U.-D. K. Bæck (Red.), *Robuste fellesskap* (s. 295–311). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa240212>

Kapittel 12

Epilog

Roar Hagen

I dette etterordet trekker jeg trådene sammen. Finnes det noen linjer som ordner bidragene? Fellesskap er ett gjennomgående tema. Alle kapitlene handler om fellesskap. Finnes det andre? Ifølge Niklas Luhmann (2016) benytter den sosiologiske samfunnsanalysen seg av i alt fire distinksjoner som også er mekanismer for samfunnsmessig integrasjon. De fire er funksjon, klasse, skillet mellom sentrum og periferi, og segmentering.

Alle samfunn kombinerer de fire mekanismene i ulike konstellasjoner. Én er som regel viktigere og gir mening til de andre. Det er den primære formen for differensiering. De første samfunn var karakterisert ved segmentering. Små grupper bestående av en eller flere familier lever ved siden av hverandre på hvert sitt territorium. I Norge har vi innslag av denne formen for samfunnsorganisering i den samiske siidaen (Næss et al., 2021).

En gang var skillet mellom sentrum og periferi avgjørende for samfunnsutviklingen. Det er imperienes og de store sivilisasjonenes epoke som den egyptiske, romerske, det ottomanske og det britiske imperiet. For en lang historisk periode var klasse samfunnets strukturerende prinsipp som under den europeiske føydalismen. Dette er også en teori om sosial evolusjon. Om en suksessiv stigning fra enklere til mer komplekse samfunn. Moderne samfunn som det norske karakterisert av funksjonell differensiering er historiens mest avanserte form for samfunnsdannelse.

Hvorfor akkurat disse fire mekanismene, og hva bidrar hver av dem med til samfunnets integrasjon? Det kan denne boken hjelpe oss til å forstå. Stiller vi spørsmålet til Luhmanns tekst, finner vi ikke noe klart svar. Årsaken er, foreslår jeg i mitt kapittel, at Luhmann ikke har noe begrep om fellesskap. Da kan han heller ikke forklare hvordan samfunn dannes som en helhet av gjensidig avhengige deler.

Det er altså min tilnærming. Kapitlene viser hvordan en eller flere av de fire distinksjonene er relevante for å forstå hvordan den norske modellen gjør det norske samfunnet mer eller mindre handlingsdyktig som fellesskap, og derigjennom robust. Hver på sin måte gir de fire distinksjonene, som også er sosiale mekanismer, nødvendig bidrag til å løse det jeg i mitt kapittel omtaler som fellesskapets problem.

Alle samfunn har en større eller mindre grad av arbeidsdeling. Samfunnsmedlemmene gjør forskjellige ting. Da blir de avhengige av hverandre. Alle trenger bidrag fra de andre for sin egen utvikling. Relasjonene mellom samfunnsdelene er mer eller mindre i balanse. Ting fungerer. Så forstyrres balan-

sen. Årsaken kan være ekstern som ved en naturkatastrofe, eller den kan være intern. Samfunnsdelene er autonome og utvikler seg ujevnt. Sammenhengen brytes, og samfunnsmedlemmene får ikke lenger det de trenger for å leve livene sine. Mangelen utløser korrigerende mekanismer i samfunnet. Den første er kommunikasjon om årsakene til problemene. Hva i samfunnet og hvilke delsystemer, individer og handlinger er det som ikke fungerer?

Funksjon er et begrep alle bruker hele tiden. Det fungerer, eller funker ikke, sier vi. Den som bruker begrepet, skiller mellom del og helhet, og iakttar delen med hensyn til virkningene for systemet som helhet. Delen kan være hva som helst. I differensierte systemer er helheten til stede i hver enkelt del. Slik viser avhengigheten seg. Hele det globale verdenssystemet er til stede i din mobile telefon. Delene er produsert forskjellige steder på kloden. Teknologien er resultater av det fremste innen vitenskap, utdanning og politiske beslutninger om krav til personvern, gjenbruk og så videre. Det kreves en landsby for å oppdra et barn, heter det. Egentlig er hele verden involvert i noe så tilsynelatende enkelt som produksjonen av en dress.

Når årsaken er klarlagt, er det neste spørsmålet hva man gjør med problemet. Det er i og for seg ikke noe galt med telefonen. Den virker til det den ble laget for. Men prosessoren og programvaren henger ikke med i utviklingen. Mobilen har ikke ytelsene du trenger for å fungere i mediasamfunnet. Dette problemet kan du løse selv. Du kjøper en ny og bedre telefon. Hvis du har råd. Hvis ikke får du greie deg med den gamle og gjøre deg mindre avhengig av lik og del. Det finnes funksjonelle alternativer.

Noen problemer løser man alene. Det er annerledes når iakttakelsen gjelder delsystemenes funksjoner for samfunnet. Skaper utdanningssystemet arbeidskraft med de kvalifikasjonene samfunnet nå trenger? Produseres vitenskapen kunnskapen samfunnet har behov for? Funksjonene er for samfunnet og altså for alle. De er kollektive goder. Tilsvarende er funksjonsproblemer kollektive onder. Kollektive onder transformeres til kollektive goder gjennom kollektive handlinger. Mange må samarbeide om å endre det ved samfunnet som ikke virker.

Når samfunnsmedlemmene vurderer å delta i et samarbeid for å løse felles problemer, konfronterer de det som i faglitteraturen betegnes som problemet med den sosiale orden, et sosialt dilemma eller den kollektive handlingens problem. Problemet har to dimensjoner. I differensierte systemer trenger hver del bestemte ytelser fra de andre for sin egen fungering. Delene må passe til hverandre. De danner en helhet. Det er den ene dimensjonen.

Den andre handler om at resultatet av samarbeidet er et kollektivt gode. Kollektive goder er tilgjengelige for alle i gruppen. Da er det mulig å få uten å bidra. Det lønner seg å samarbeide, men det lønner seg enda mer å være gratispassasjer og snylte på de andres felles anstrengelser. Du får alle fordelene av det kollektive godet uten at det koster deg noe. Men selvsagt, dersom alle tenker slik, blir ikke det kollektive godet realisert. Aktørene står i et sosialt dilemma. De erfarer en konflikt mellom strategier for handling som lønner seg for alle sammen, og handlinger som lønner seg mest for den enkelte. For å bli handlingsdyktig som fellesskap må aktørene løse denne konflikten og sørge for at den kollektive rasjonaliteten dominerer over den individuelle.

Noen ganger lykkes aktørene med å skaffe seg kollektive goder. Andre ganger svikter samarbeidet. Hvorfor blir det slik? Hva er det som skiller mellom vellykkede og mislykkede tilfeller av kollektiv handling? Det er omfattende faglige debatter om spørsmålet. Jeg gjør kort greie for noen av dem i mitt kapittel. Den teoretiske utfordringen er å forklare hvordan samfunnets behov som helhet gjør seg gjeldende overfor den enkelte del. De minste delene er menneskene og handlingene deres. Individene skaper alle delsystemene og samfunnet som helhet med handlingene sine. En sosiologisk teori om samfunnsmessig integrasjon skal forklare hvordan samfunnets behov som helhet kommer inn i hodene på samfunnsmedlemmene. På en eller annen måte må individene legge samfunnets behov som helhet til grunn når de velger handling.

Faglitteraturen skiller mellom sosial integrasjon og systemintegrasjon som to måter å løse problemet med den sosiale orden. Systemintegrasjon betyr at sosiale systemer registrerer negative konsekvenser av individenes handlinger for samfunnet, og så danner nye normer og verdier som motiverer den type handlinger samfunnet trenger. Samfunnsmedlemmene internaliserer samfunnets normer slik at bare tanken på å svikte fellesskapet vekker sterke negative følelser i personen. Dette er en måte å forklare samarbeid på. Ikke felles fordeler, men følelsen av å gjøre det riktige motiverer handlingen.

Sosial integrasjon betyr derimot at samfunnsmedlemmene selv forholder seg til konsekvensen av handlingene sine for samfunnet. Da konfronterer de den kollektive handlingens problem. I mitt kapittel introduserer jeg tre begreper som kan forklare hvordan aktørene løser sitt samhandlingsproblem og blir handlingsdyktige som fellesskap. De tre begrepene er kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet og kollektiv makt.

Kollektiv rasjonalitet handler om å identifisere de positive konsekvensene av en mulig kollektiv handling og avgrenser seg mot handlinger som bare tar hensyn til de individuelle konsekvensene av handlingen. Rasjonell solidaritet transformerer skillet mellom kollektiv og individuell rasjonalitet til et skille mellom solidaritet og egoisme. Rasjonell solidaritet betegner en subjektposisjon hvor aktørene gir avkall på egne interesser for et fellesskap de selv er en del av. For at den solidariske handlingen skal være et rasjonelt valg, må aktørene ha sikkerhet for at alle berørte parter gir sine bidrag til den kollektive handlingen. Rasjonell solidaritet må understøttes av kollektiv makt. Kollektiv makt straffer egoistiske og belønner solidariske handlinger.

Sammen virker de tre mekanismene slik at grupper av mennesker og hele samfunn blir mer eller mindre handlingsdyktige som fellesskap. Begrepene viser hvordan individer dannes som kompetente og rasjonelle kollektive aktører. Nå har vi redskapene systemteorien mangler og kan forklare hvordan de fire distinksjonene som også er sosiale mekanismer, bidrar til prosessene hvor samfunnsmedlemmene definerer kollektive formål og blir i stand til å realisere dem.

Vi trenger imidlertid ytterligere to begreper for å gi mening til analysene i bokens kapitler. Teorier om integrasjon handler om tilbakekobling, om hvordan grupper av mennesker forholder seg til de kollektive konsekvensene av handlingene sine og danner fellesskap. Sosial bevegelse og organisasjon er to sosiale systemer som sørger for at kollektive konsekvenser av aktørenes handlinger blir til motiver for handling.

Sosiale bevegelser er sammenslutninger av de villige. Stilt overfor den kollektive handlingens problem er noen mer villige til en solidarisk handling enn andre. Noen går i spissen, og så følger de andre etter, slik som i #MeToo. Når stadig flere slutter seg til den kollektive handlingen, øker utsiktene til å lykkes. Det er en snøballeffekt. Bevegelse kan være første skritt på veien mot organisering. Organisasjoner har medlemmene og danner hierarkier. Noen får kollektiv makt og myndighet til å overvåke de andre. Legger medlemmene gruppens interesser til grunn når de velger handling, eller tenker de mest på seg selv? Egoistiske handlinger stigmatiseres, og aktøren straffes eventuelt med utstøting. Nå har vi begrepene vi trenger for å forklare hvordan samfunn dannes som mer eller mindre handlingsdyktige fellesskap.

Aakvaag begynner sitt kapittel med en analyse av segmentering og hvordan det norske samfunnet får grenser. Hvorfor må samfunnet ha grenser? Fordi

grensene gjør tilgangen til de kollektive godene gruppen skaper, eksklusive for medlemmene. Bare da blir den kollektive handlingen et rasjonelt valg. Jeg definerte rasjonell solidaritet som viljen til å gi avkall på egne interesser for et fellesskap man selv er den del av. Uten grenser brytes sammenhengen mellom offerhandling og belønning i form av tilgang til kollektive goder. Hvis man kan få uten å bidra, blir gratispassasjeren den dominerende strategien for handling.

Alle samfunn er derfor avgrenset mot andre samfunn. Grensene er både territorielle og sosiale. Samfunn er også organisasjoner. Noen har makt til å fatte beslutninger som er bindende for alle som oppholder seg på et geografisk avgrenset område. Makten kan være uformell eller formalisert. Segmentet kan være stort eller lite. Hvis gruppen er liten, trekkes alle med i den kollektive beslutningsprosessen fordi alle kan følge med på hva de andre gjør. Det betyr ikke at alle spiller en like stor rolle i formingen av de kollektive formålene. Men ingen kan unndra seg den kollektive iakttakelsen.

I siidasystemet er Finnmarksvidda delt opp i teiger som kontrolleres av en eller flere familiegrupper som bruker området som beiteland for sin flokk. I dag er kloden segmentert i noe over 200 hundre stater som i regelen også er etnisk avgrensede nasjoner. Aakvaags kapittel handler om hvordan det moderne norske samfunnet dannes som del av dette globale systemet gjennom territoriell og sosial avgrensning.

I det vi i dag kaller Europa, foregår det ved begynnelsen av den moderne tid et skifte fra klasse til funksjon som den primære formen for samfunnsmessig differensiering. I en lang historisk periode defineres de kollektive formålene av en liten gruppe. Føydalsamfunnets to sentra var storgården og hoffet med kongen på toppen av samfunnspyramiden. Det er de typiske klassesamfunn. Klassen over bestemmer over klassen under. Nå forskyves det økonomiske tyngdepunktet fra den relativt selvforsynte gården til den kapitalistiske bedriften og fra hoffet til parlamentet. Det er en rivende utvikling i mange stadig mer autonome delsystemer som kunst, utdanning, vitenskap og filosofi. Dannelsen av nasjoner er en del av denne omstillingen. Individenes tilgang til delsystemene og fordelingen mellom dem reguleres av samfunnsmedlemmene gjennom tilhørighet til et nasjonalt organisert fellesskap og ikke som medlemmer av en sosial klasse.

I en lang epoke var Norge i union med Danmark. Norge har begrenset med egne institusjoner. Norge har for eksempel ikke et eget universitet. Norske studenter skriver seg inn ved universitetet i København. Det irriterer

den norske sosiale bevegelsen for nasjonal selvstendighet, og for dem var det viktig å beskrive relasjonen til Danmark som et forhold av utbytting og undertrykking. Det var den såkalte 400-årsnatten (Ibsen & Nationaltheatret, 1985). Helt mørkt var det likevel ikke. De norske fjellaper lærte ett og annet i København om å styre et moderne samfunn. Peer Gynt var i mangt en verdensborger. I et globalt perspektiv var Norge fattig og kulturelt tilbakestående. Årsaken var altså den danske kolonialismen. Etter hvert var de norske sterke nok til å danne sin egen nasjon. Med innføring av parlamentarismen får det norske samfunnet sitt eget kretsløp for kollektiv selvforvaltning.

Den unge norske nasjonen var i store trekk stadig et samfunn av klasser. Storbøndene, fabrikkeneierne og embedsmennene bestemte. Småbøndene, arbeiderne og kvinnene stod utenfor den kollektive beslutningsprosessen. Det var slik det skulle være i et samfunn av klasser. Alle kjente sin plass i en sosial orden av over- og underordning skapt av Gud. Hvorfor er Jeppe i Holbergs stykke komisk? Fordi han er på feil plass. Jeppe er i baronens seng. Der hører han ikke hjemme. Jeppe er en simpel (enkel) bonde (Holberg, 1993). Vanlige folk har heller ingenting å bidra med til prosessen som definerer de kollektive formålene. Hva er moralen i *Den politiske kannestøper*? Det er den føydale: Den Gud gir et embete, gir han også forstand.

Nå mister den gamle orden mening. Funksjonsiakttakelsen er meritokratisk. Alt og alle vurderes med hensyn til konsekvensene av ytelsen for delsystemene og for samfunnet som helhet. Skiller mellom mennesker etter kriterier for stand og klasse gir ikke mening som prinsipper for sosial organisering. Det eneste menneskene i det moderne har felles, er at de alle er mennesker. Nå krever de som står utenfor den kollektive beslutningsprosessen, å komme innenfor. De vil være med og bestemme. Aakvaag analyserer prosessen med begrepet frihetens demokratisering. Sosiale bevegelser som bondebevegelsen, arbeiderbevegelsen og kvinnebevegelsen dannes for å realisere den samme underliggende ideen om frihet. Frihet er et vidt begrep. Det handler ikke bare om stemmerett, men å skape et samfunn hvor individene selv former sine liv. Når stadig flere slutter seg til den kollektive handlingen, blir risikoen for negative sanksjoner fra de som har makten, mindre. Det er en snøballeffekt. Bevegelse er første skritt på veien mot organisering. Alle disse gruppene organiserer seg og tar kollektiv kontroll over ressurser som er viktige for samfunnet. Ressurser og krav er ikke bare økonomiske, men handler også om anerkjennelse og verdighet.

Organisering følger funksjon. Arbeidere og kapitalister, leger, sykepleiere, bønder, fiskere, forskere og lærere har sine organisasjoner. For å bli handlingsdyktig som fellesskap gjør de tilgangen til kollektive goder betinget av medlemskapet. Som organisasjoner blir de parter i den norske modellen for samfunnsmessig integrasjon. De må vise at de med sine krav bidrar til å løse problemer for det norske samfunnet, og de må være solidariske og begrense seg av hensyn til det norske samfunnet som et fellesskap de selv er en del av.

Jeg leser Eriksens kapittel som et bidrag til en slik sosiologisk teori om forholdet mellom funksjonell differensiering og samfunnsmessig fellesskap. Utviklingen i systemet for medisinsk behandling illustrerer dynamikken i relasjonen. Det medisinske systemet responderer på endringer i omgivelsene med intern differensiering. Det blir stadig flere medisinske spesialiteter, diagnoser, sykdommer og muligheter for behandling. Dermed blir det også mer samfunnsmedlemmene kan gå glipp av.

Det er tre måter samfunnsmedlemmene kan få tilgang til et stadig voksende tilbud om medisinsk behandling. De kan kjøpe den privat hos Volvat eller Aleris. Tilgangen til medisinsk behandling gjelder samfunnsmedlemmenes liv og helse. Det er en funksjon alle bør ha adgang til. Alle norske statsborgere har i dag rett til gratis behandling gjennom velferdsstaten. Frivillighet er den tredje kilden til ressurser ved siden av velferdsstaten og markedsøkonomien.

Eriksen viser hvordan frivilligheten dannes som et system som kompenserer for begrensninger ved de to andre systemene for allokering av ressurser, men også hvordan frivilligheten blir et delsystem i den norske modellen i kraft av sin funksjon gjennom tre stadier. I den første fasen identifiserer de frivillige seg som et supplement til byggingen av velferdsstaten. Konteksten er de store nasjonale sosiale bevegelsene Aakvaag omtaler i sitt kapittel. Frivilligheten er en del av dette. På det neste stadiet tar staten over institusjonene frivilligheten har bygget. På det tredje stadiet kalkulerer det politiske systemet frivilligheten inn i sine budsjetter og programmer gjennom et vell av støtteordninger. Nå må frivilligheten avgrense seg mot det politiske systemets «kolonisering» for ikke å bli en del av staten.

Det ser frivilligheten ut til å greie. De som intervjues, tar en subjektposisjon som kollektive aktører innenfor rammene av den norske modellen hvor frivilligheten ikke erstatter samfunnets ansvar, men avhjelper mangler i det offentlige og private tilbudet. Eriksen reflekterer over hva vi mener når vi sier system. Frivilligheten er opplagt ikke én altomfattende organisasjon

som koordinerer handlingene til alle de frivillige. Men på samme måte som den private og den kollektive økonomien avgrensner frivilligheten seg mot en omverden av andre typer motiver og handlinger, og dannes som en form for kommunikasjon og meningsdannelse, omgitt av institusjoner som ofte er organisasjoner. Referansen er hele tiden subjektposisjonen frivillig. Det er den som gir mening til den ytre avgrensningen. Frivillig arbeid er frivillig og ikke arbeid i bytte mot lønn.

Det er en tilsvarende intern avgrensning i systemet mot selviske motiver hvor frivillig blir noe en gjør for å skrive innsatsen på CV-en, fordi det er gøy å kjøre skuter der andre ikke får lov, eller for å få de andres anerkjennelse. Dette kan også være legitime «in process benefits». Det gjelder for frivilligheten som for alle fellesskap at deltakerne får en følelse av å være del av noe større enn seg selv. De frivillige gjør ting for andre uten tanke på å få noe igjen for seg selv. Uselviskhet hylles med priser, og frivillige omtales som helter. Motiver er uansett ikke avgjørende. Det er de kollektive konsekvensene og funksjonene som betyr noe for samfunnet. For det norske samfunnet er frivilligheten en stor og fleksibel kilde til arbeidskraft.

Kapitlet til Kristiansen, Trondsen og Dyb handler om konsekvensene av tiltakende differensiering av systemet for medisinsk behandling og hvordan samfunnet reagerer med å lage nye institusjoner. Spesifikt er temaet digitalisering av kommunikasjonen i systemet. Undersøkelsen kan leses som et kasus for en mer omfattende samfunnsmessig prosess. For å gi mening til sine empiriske observasjoner skiller forfatterne med to måter å danne fellesskap på. Den første følger malen for integrasjon gjennom den norske modellen.

Differensiering av systemet i stadig flere spesialiteter løser noe av det moderne samfunnets problemer. Systemet fungerer bedre fordi det kan behandle flere sykdommer. Men differensiering skaper interne utfordringer med samordning av aktivitetene og nye behov for samhandling. Digitale systemer for deling av informasjon kan være en del av løsningen. Men den nye ordningen krever samarbeid, og det er systemets aktører ikke umiddelbart åpne for. Den manglende viljen til omorganisering tolkes som et kollektivt handlingsproblem. Pasientene beveger seg på tvers, men hver spesialitet holder på informasjonen om sine pasienter. De tenker på seg selv, sine interesser og ikke på det felles beste. Kapitlet viser hvordan pandemien skaper sterke kollektive forventninger om felles tilgang og legitimerer kollektiv makt som bidrar til å løse problemene.

Digitale medier åpner også for dannelsen av en annen type fellesskap. Pasienter og pårørende danner digitale fellesskap rundt samme diagnose og fora for å utveksle erfaringer. Men de har ikke laget ordningen selv. Forskerne legger til rette for fellesskap ved å skape de teknologiske forutsetningene og avlaster aktørene fra selv å konstruere det kollektive godet. I den forskerskapte digitale offentligheten blir pasienter og omsorgspersoner ressurser for hverandre. De utvikler felles erfaringer og blir mer kapable til å håndtere egne utfordringer.

Den sosiologiske samfunnsanalysen følger slik jeg viser i mitt kapittel, to spor (Kilminster, 2014). Teorien om samfunnsmessig integrasjon som funksjonell differensiering er det ene. Teorien om klassesamfunnet og kritisk teori er det andre. Solheims kapittel presenterer resultatene fra en empirisk undersøkelse som sammenlikner de to teoriene. Undersøkelsen gjelder hva slags samfunnsforståelse og selvforståelse innbyggerne i et land som Norge danner seg, kartlagt gjennom data fra spørreundersøkelser. Hva er viktigst – klasse eller funksjon når samfunnsmedlemmene skal forstå det norske samfunnet og seg selv?

Det norske samfunnet er et meritokratisk system. Likevel varierer tilgangen til delsystemene etter variabler for klasse, kjønn og etnisitet. Bourdieu har laget en teori som kan forklare hvorfor det er systematiske forskjeller mellom statistisk avgrensbare grupper også i et samfunn som det norske. Hvert av samfunnets mange delsystemer er kilde til en spesifikk form for kapital. Delsystem danner felter hvor aktørene kjemper om verdiene som produseres på feltet. Slik dannes det sosiale forskjeller og distinkte grupper av mennesker med ulik tilgang til samfunnets goder. Hvert felt danner en hierarkisk struktur av utbytting og undertrykking. Til sammen danner elitene på hvert felt en overklasse som kontrollerer allokeringen av samfunnets ressurser.

Finner Solheim fordelingen av posisjoner i det sosiale rommet, som er Bourdieus metaforiske framstilling av strukturene i klassesamfunnet, i innbyggernes selvforståelse? Til en viss grad blir klasse på papiret en subjektiv erfaring og til klasse for seg. Den empiriske undersøkelsen opererer med fem kategorier av selvrapportert klasseidentitet: underklasse, arbeiderklasse, lavere middelklasse, middelklasse og øvre middelklasse. Overklassen var også et svaralternativ, men bare to av over 1000 respondenter plasserte seg i denne svarkategorien. Enten er overklassen veldig liten, eller så er det ytterst få som føler seg som eller vil vedkjenne at de tilhører overklassen.

Den subjektive tilskrivelsen av klassetilhørighet henger statistisk sammen med hvem man omgås. Klasse er en kilde til identitet og fellesskap basert på likhet mellom og avgrensning fra. Men sammenhengene er ikke veldig sterke og svekkes med tiden. Folk tror de tilhører et samfunn formet som en diamant med mange i midten, og få på toppen og på bunnen. Den dominerende formen for bevissthet er ikke klassebevissthet, men det Solheim kaller universell kollektiv bevissthet som kombinerer individuell frihet og kollektive forpliktelser. Det er et resultat vi forventer som et produkt av den norske modellen for samfunnsmessig integrasjon.

Solheim avslutter sin analyse med et retorisk spørsmål. Skaper den norske modellen en falsk bevissthet om at vi alle er i samme båt? Det er slik kritisk teori forklarer at samfunnsmedlemmene ikke skjønner at de lever i et klassesamfunn. Men hvem misforstår det norske samfunnet mest? Såkalt vanlige folk, eller de kritisk bevisste? Bourdieu har en oppskrift for hvordan vi kan teste hypotesen om det norske klassesamfunnet i en empirisk undersøkelse. Feltspesifikk kapital konverteres via sosial kapital til politisk kapital og beslutninger om reglene som regulerer kampen på feltene. Noen må bare gjøre undersøkelsen og vise hvilke eliter og grupperinger som former institusjonene som bestemmer hvordan samfunnsmedlemmene lever livene sine i det norske samfunnet.

Skillet mellom de to sporene aktualiseres også i Solums kapittel. Temaet er hvordan folkebibliotekene påtar seg nye oppgaver for å bidra til å løse klimakrisen. Det er folkebibliotekenes funksjon å gjøre kulturtilegnelse mindre avhengig av privatøkonomien. Lån erstatter eie. Kulturgodene blir kollektive goder og gratis tilgjengelig for alle. Det begynte med bøker og aviser. Så kommer video, film og lydbøker i tillegg. Biblioteket skal i dag også være sosial møteplass og tilby digitale tjenester. Nå utvides tilbudet ytterligere. Institusjonen skal bidra til sirkulærøkonomien ved å låne ut redskaper som mange trenger en gang iblant. Ordningen reduserer forbruket. Det er bra for bærekraften og for privatøkonomien til folk.

Blant de ansatte er det to oppfatninger om hvordan de best kan realisere den nye funksjonen. Den tradisjonelle tilnærmingen satser på opplysning gjennom formidling. De vil gjøre kulturen tilgjengelig, og så danner mottakeren sin egen mening. Den andre gruppen tar mer radikale grep. De ansatte skal fremme bestemte standpunkter og holdninger og handlinger som bidrar til å løse klimakrisen. Dette er to måter å skape kollektiv bevissthet og kollektive subjekter på.

Den teoretiske referansen for analysen av hvordan folkebiblioteket utvikler seg, er begrepet institusjonell isomorfi. Begrepet henter Solum fra en artikkel med den spennende tittelen *The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields*. Dette er en av få samfunnsvitenskapelige tekster som adresserer begrepet kollektiv rasjonalitet. Men følger teksten opp tittelen? Eller er dette enda en bekreftelse på at samfunnsvitenskapene har problemer med å gjøre greie for de rasjonelle aspektene av kollektive handlinger?

Karlsens kapittel handler om utdanningssystemets funksjoner for det norske samfunnsfellesskapet. Utdanningssystemet skal gi samfunnsmedlemmene kapabiliteter samfunnet trenger. Denne funksjonen har i alle fall tre dimensjoner. Den instrumentelle som gir elevene kvalifikasjoner som arbeidskraft. Den andre overfører kulturarven og den tredje lærer elevene å være del av et fellesskap. Gjennom en dokumentanalyse viser Karlsen spenningen mellom dem.

Det såkalte PISA-sjokket går ut på at norske elever ligger tilbake for andre land i grunnleggende ferdigheter som å lese, skrive og regne. Samtidig bruker det norske samfunnet relativt mye mer ressurser på skolen enn andre land. Det er noe ved systemet som ikke fungerer.

Siden 1960-tallet har det norske samfunnets grenser vært temmelig åpne. I dag er ca. 20 prosent av befolkningen innvandrere eller barn av innvandrere. Overføringen av kulturarven er blitt mer krevende. Det er så mange grupper, kulturer og identiteter som skal inkluderes i det norske samfunnet. Skolens svar er å nedtone det nasjonale og legge vekten på det multikulturelle. Det er også den nye forståelsen av fellesskap. Kulturell variasjon er bra. Skolen skal lære elevene å forstå og leve med mange forskjellige måter å være i Norge på.

Også i dette kapitlet er det spor av sosiologiens to spor. Kapitlet refererer en kritisk pedagogikk som nedvurderer iakttakelsen av kollektive konsekvenser ved å betegne dem som instrumentelle nyttebetraktninger. Kultur og verdier er viktigere for å skape fellesskap. Kapitlet konkluderer med at det må være en balanse mellom verdier og konsekvenser. Det er skolens oppgave å sørge for at elevene tilegner seg kapabilitetene de trenger for å fungere i det norske samfunnet.

To kapitler gjør skillet mellom sentrum og periferi til den sentrale distinksjonen i analysen av det norske samfunnet som et mer eller mindre handlingsdyktig fellesskap. Det norske politiske systemet er segmentert i tre

subsystemer; stat, fylkeskommuner og kommuner. Hvert subsystem danner sitt eget maktkretsløp med kilder til inntekt og kapasiteter for kollektive handlinger. Men den kollektive makten danner et hierarki. Det nasjonale fellesskapet er overordnet. Kommuner og fylkeskommuner trenger overføringer fra staten for å løse oppgavene sine. Det er et tydelig skille i tjenestetilbudet mellom sentrale og mer perifere deler av det kommunale Norge.

Rød og Falk tematiserer forskjellene som et spørsmål om geografisk rettferdighet. Analysen trekker på John Rawls' teori om rettferdighet som rimelighet. Teorien er basert på et tankeeksperiment. Forestill deg et samfunn, sier Rawls, hvor du ikke kjenner din egen posisjon. Du vet ikke om du er fattig eller rik, om du er frisk eller syk. Da vil du ønske deg et samfunn som er innrettet slik at det tar hensyn til den svakeste. Fordi det kunne være deg. Dette er en ny subjektposisjon. Den griper et aspekt av den norske modellen. Alle er like verdige, og alle skal med. Men er det kollektiv rasjonalitet, eller mer en slags opplyst egeninteresse? Det er ingen vurdering av konsekvensene for samfunnet. Rawls forutsetter at samfunnsmedlemmene vet hvordan samfunnet fungerer. Den norske modellen skal få samfunnsmedlemmene til å forstå hvordan samfunnet virker og ta hensyn til de kollektive konsekvensene når de velger handling. Kapitlet reiser en viktig diskusjon om rettferdighet i den norske modellen. Er det noe som heter kollektiv rettferdighet, og hva slags begreper om rettferdighet aktualiserer iaktakelsen av funksjoner?

Periferien har dårligere tilgang til det moderne samfunnets goder, og det oppleves som urettferdig. Kapitlet til Andersen og Gjernes viser hvordan det er å leve med forskjellen. I alle moderne samfunn er det et driv fra periferien mot sentrum. Funksjonell differensiering betyr sentralisering. Alt det beste et moderne samfunn kan tilby, konsentreres i sentrum. Forholdet mellom sentrum og periferi framstår som en uløselig og akselererende motsetning.

Kapitlet viser hvordan de som lever i periferien, kjenner på savnet av alt de må gi avkall på. De kan søke en slags kompensatorisk mening i det lokale. Det kan være naturen, eller det lokale som kilde til en særlig form for fellesskap. Lokale samfunn er interaksjonssystemer. Den kollektive makten ligger latent i lokalsamfunnet som offentlighet. Alle følger med på hva de andre gjør. Dermed blir de mer kapable til å løse problemer i fellesskap og produsere lokale kollektive goder. Men det kan bli for mye av det gode. Personer må avgrense seg mot kollektivets forventninger om å ofre seg for det lokale fellesskapet og definere en privat sfære hvor hun kan være for seg selv.

Forholdet til det nasjonale fellesskapet tar på den ene siden form av krav om like muligheter og ved å vise til sin funksjon. Periferien kommer i sentrum for den nasjonale oppmerksomhet i kraft av tilgangen på stadig knappere naturlige ressurser. Lokalsamfunnet fyller sin funksjon for samfunnet ved å gi avkall på natur og får arbeidsplasser og sentrumslike kollektive goder tilbake.

Bidrar menigheten til å inkludere innvandrerne i det norske samfunnet? Også Magnussens kapittel er en funksjonsanalyse. Den introduserer to nye elementer. Analysen utfordrer den gjengse forståelsen av forholdet mellom funksjon og differensiering som utvikling gjennom spesialisering. Den passer ikke her. Symbiose er en annen mekanisme (Wagner, 1998). Nye grupper av mennesker inkluderes i samfunnet fordi de fyller en funksjon. Arbeidsinnvandrere tar jobber nordmenn ikke vil ha og forsyner samfunnet med nødvendig arbeidskraft.

Den andre gjelder religion som en egen form for samfunnsmessig integrasjon. Integrasjon handler om å bringe den store sammenhengen inn i livene til folk slik at de tar hensyn til samfunnets behov når de velger handling. Rasjonell solidaritet, kommunikativ rasjonalitet og klassebevissthet er noen måter å gjøre det på. Offerhandlingen er rasjonelt begrunnet med virkningen for samfunnet, eller grupper i samfunnet. Religion danner fellesskap på en annen måte.

I Durkheims religionssosiologi symboliserer Gud samfunnet, og den enkelte blir en del av det hele gjennom en rituell handling. De kristne danner fellesskap i nattverden som representerer den ultimate offerhandling, nemlig Kristi død og lidelse på korset, som gjør det mulig for alle å få del i det ultimate kollektive godet som er evig liv i paradiset. Finner vi spor av en slik kollektiv symbolikk i hvordan den aktuelle menigheten dannes som fellesskap?

Menigheten skal være som et hjem for «alle». Her er verken jøde eller greker. Metaforen fanger det sentrale i den norske modellen hvor «alle skal med». Hjemme er stedet hvor alle føler seg trygge og blir tatt imot uten krav om nærmere begrunnelse. Deltakelse i menigheten er en kilde til kapital i betydningen kunnskap om og kontakter i det norske samfunnet. Den lille menigheten knytter seg til den store sammenhengen gjennom en bønn for Ukraina. Det har neppe direkte betydning for krigens gang, men den virker på de som deltar, og skaper empati og solidaritet.

Hva nå?

Hver på sin måte bidrar kapitlene til en bedre forståelse av prosessene som gjør det norske samfunnet mer eller mindre handlingsdyktig som fellesskap. Fellesskap dannes gjennom kollektive handlinger hvor samfunnsmedlemmene skaper institusjoner som regulerer delsystemenes operasjoner slik at de virker bedre. Den norske modellen skaper en subjektposisjon hvor aktørene tvinges til å begrunne handlingene sine med konsekvensene for samfunnet. Da må de ta stilling til samfunnets behov som helhet. Slik regulerer samfunnsmedlemmene relasjonene mellom delsystemene og adgangen til dem. Den norske modellen gjør oss mer handlingsdyktige som fellesskap. Men hvor robust er den?

Differensiering av samfunnet i funksjonssystemer er en selvforsterkende vekstmaskin. Stadig flere grupper og aktører trekkes med i prosessen og definerer sine behov og interesser. Summen av delsystemenes og samfunnsmedlemmenes behov er til enhver tid større enn ressursene som står til disposisjon. Systemet produserer problemene, men, kan vi si, også midlene til å løse dem.

Knappheten får en bestemt form. Kravene begrunnes med virkningene for samfunnet. Den norske modellen gjør det norske samfunnet robust fordi den på bred front tvinger samfunnsmedlemmene til å forholde seg til konsekvensene av handlingene sine for samfunnet. Når summen av kravene overskrider det mulige, er det fordi noen bare tenker på seg selv og ikke på samfunnets behov og interesser. Men det er også mulig at den norske modellen skaper flere problemer enn den greier å løse. Interessene blir for mange og sprikende, den sosiale kompleksiteten øker, den kollektive problemløsningen tar lengre tid og aktørene greier ikke enes om hva det norske samfunnet er og skal være som helhet. Fragmentering er en permanent trussel.

For å svare fyllestgjørende på spørsmålet må vi kanskje utvide det teoretiske perspektivet og spennet av empiriske analyser. Hva med globale sosiale bevegelser som #MeToo og pride, «woke» og anti-woke? Hva slags fellesskap er dette? Har ikke alle sosiale bevegelser et element av religion i seg? De typiske klassesamfunn legitimerte seg som guds vilje. Det moderne samfunnet har sin egen religion i det Durkheim kaller individkulten (Carls, 2019). Alle sosiale bevegelser og samfunn har visjoner og ideale forestillinger om seg selv.

Det gjelder også for sosiologiske teorier om samfunnet. Kritisk teori bærer i seg forventningen ikke bare om samfunn uten klasser, men uten arbeidsdeling. Marx' aspirasjon var et samfunn uten grenser og begrensninger hvor alle kan være hvem og hva de vil. Mens Durkheim ifølge Burawoy (2021) bare ville at samfunnsmedlemmene skulle finne sin rettmessige plass i den samfunnsmessige arbeidsdelingen. Visjoner blir sosiale realiteter når tilstrekkelig mange tror på dem. Kollektive handlinger er overskridende. Forventninger om en bedre framtid smitter over på nåtiden. Det kollektive har ikke bare en rasjonell, men også en religiøs og emosjonell begrunnelse. Personer får karisma og handlinger aura.

Fellesskap assosieres gjerne med bare gode ting. Som å være sammen om noe, enten det er en festival eller en hobby. Slik kan fellesskap også være. Problemene starter når de sosiale aktørene også skal gjøre noe for hverandre og løse felles problemer sammen. Da konfronterer de den kollektive handlingens problem. Den norske modellen sørger for en realitetsorientering. Det er alltid en begrensning og et offer. Samfunn kan være fellesskap, men fellesskap er ingen «walk in the park».

Referanser

- Burawoy, M. & Burawoy, M. (2021). *Public sociology: between utopia and anti-utopia*. Polity Press.
- Carls, P. (2019). Modern Democracy as the Cult of the Individual: Durkheim on religious coexistence and conflict. *Critical Research on Religion*, 7(3), 292–311. <https://doi.org/10.1177/2050303218823069>
- Holberg, L. (1993). *Jeppe på Berget og andre komedier*. Aschehoug.
- Ibsen, H. & Nationaltheatret. (1985). *Peer Gynt: et dramatisk dikt av Henrik Ibsen*. Nationaltheatret.
- Kilminster, R. (2014). The dawn of detachment: Norbert Elias and sociology's two tracks. *History of the Human Sciences*, 27(3), 96–115. <https://doi.org/10.1177/0952695114535397>
- Luhmann, N. & Pedersen, E. (2016). *Samfundets samfund*. Hans Reitzels Forlag.
- Næss, M.W., Fisktjønmo, G.L.H. & Bårdsen, B.-J. (2021). The Sami cooperative herding group: the siida system from past to present. *A Nordic Journal of Circumpolar Societies*, 38(2), 81–103. <https://doi.org/10.1080/08003831.2021.1972265>
- Wagner, G. (1998). Differentiation as Absolute Concept?: Toward the Revision of a Sociological Category. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 11(3), 451–474. <https://doi.org/10.1023/A:1025108620689>